

Colloquium 2(54)/2024
ISSN 2081-3813, e-ISSN 2658-0365
CC BY-NC-ND.4.0
DOI: <http://doi.org/10.34813/21coll2024>

EDUKACJA DLA BEZPIECZEŃSTWA A KSZTAŁTOWANIE SPOŁECZEŃSTWA OBYWATELSKIEGO

Education for security and shaping civil society

Janusz Gierszewski
Uniwersytet Pomorski w Słupsku
e-mail: janusz.gierszewski@apsl.edu.pl
ORCID 0000-0002-8420-7900

Andrzej Pieczywok
Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy
e-mail: a.pieczywok@wp.pl
ORCID 0000-0002-4531-0630

Streszczenie

Celem artykułu jest określenie znaczenia i roli edukacji dla bezpieczeństwa w systemie edukacji obywatelskiej oraz kształtowania społeczeństwa obywatelskiego. Przedmiotem analizy są źródła wtórne dotyczące tych pojęć. Autorzy nieprzypadkowo wskazują, że współczesne problemy edukacji dla bezpieczeństwa pozostają w ścisłym związku z refleksją nad edukacją obywatelską i funkcjonowaniem człowieka w środowisku różnych zagrożeń. Formułują przy tym własną konstrukcję znaczenia edukacji dla bezpieczeństwa dla społeczeństwa obywatelskiego w kontekście edukacji formalnej i pozaformalnej. Jednym z centralnych zagadnień jest zwiększenie obywatelskiego zaangażowania na rzecz bezpieczeństwa. Problemem badawczym jest pytanie: Jaka jest rola edukacji dla bezpieczeństwa w budowaniu społeczeństwa obywatelskiego i miejsce w systemie edukacji obywatelskiej?

Przyjęto, że szkoła funkcjonuje w środowisku, które posiada określony potencjał społeczny. W przestrzeni tej istnieją bądź powstają różnego rodzaju organizacje tworzące trzeci sektor, strukturę społeczeństwa obywatelskiego, w tym organizacje paramilitarne. W ich programach jest wiele rodzajów aktywności dotyczących sfery ochrony i obrony przed różnego rodzaju zagrożeniami. W związku z tym, szkoła może włączyć te organizacje do szeroko rozumianej edukacji dla bezpieczeństwa (aspekt formalnym) lub organizacje te same mogą ją realizować (aspekt nieformalny).

Słowa kluczowe: edukacja dla bezpieczeństwa, społeczeństwo obywatelskie, edukacja obywatelska, zagrożenia.

Abstract

The aim of the article is to determine the importance and role of education for security in the system of civic education and shaping civil society. The subject of the analysis are secondary sources concerning these concepts. It is no coincidence that the authors point out that contemporary problems of security education are closely related to reflection on civic education and human functioning in an environment of various threats. At the same time, they formulate their own construction of the meaning of education for security for civil society in the context of formal and non-formal education. One of the central issues is to increase civic commitment to security. The research problem is the question: What is the role of security education in building civil society and its place in the civic education system?

It was assumed, that the school functions in an environment that has a specific social potential. In this space, there are, or are being created, various types of organizations forming the third sector, the structure of civil society, including paramilitary organizations. Their programs include many types of activities related to the sphere of protection and defense against various types of threats. Therefore, the school can include these organizations in the broadly understood education for safety (formal aspect) or these organizations can implement it themselves (informal aspect).

Keywords: education for security, civil society, civic education, threats.

Wprowadzenie

Problematyka społeczeństwa obywatelskiego i jego kształtowania się w Europie oraz na świecie jest złożona. Sam termin „społeczeństwo obywatelskie” ma szerokie znaczenie i jest różnie definiowany, co wynika m.in. z tego, że obejmuje wiele aspektów życia społecznego i funkcjonowania obywateli w przestrzeni publicznej. Dodatkowo społeczeństwo obywatelskie nie jest zjawiskiem stałym, a raczej procesem, który dość dynamicznie zmienia się w zależności od uwarunkowań społecznych, kulturowych i politycznych.

Od czasów starożytnych obywatelstwo było powiązane z określonym terytorium *polis*, ale także z istniejącymi stosunkami władzy, co w perspektywie historycznej uwidocznia, że podczas gdy pewne grupy obywateli cieszyły się przywilejami, inne były ich pozbawiane.

W koncepcji greckiego obywatelstwa akcent był kładziony na społeczną partycypację obywateli, Rzymianie natomiast postrzegali je już w kategoriach posiadania praw. Celem greckiej *polis*, jak i rzymskiej republiki było wytworzenie wspólnej tożsamości wśród ludzi zamieszkujących ten sam teren, których nie łączyły więzy krwi, ale wartości, kultura i bogowie (za których byli godni oddać życie). A zatem z tej perspektywy dobry obywatel był również gotowy do służby wojskowej (Melleuish, 2010, s. 54).

Na przestrzeni dziejów źródłami obywatelstwa były między innymi „religia, natura, społeczeństwo, państwo, naród” (Melosik, 1998, s. 35–36) – można by więc przyjąć, że kategoria ta stanowi zmienną konstrukcję społeczną. W społeczeństwach, jak twierdzi Zbyszko Melosik, toczy się „dyskursywna walka dotycząca kształtu obywatelstwa i wychowania obywatelskiego” (1998, s. 36). Najkrócej rzecz ujmując, była to relacja między obywatelem a terytorium.

W ostatnim czasie również edukacja obywatelska, w kontekście porównawczym, stała się przedmiotem zainteresowania naukowców, nauczycieli, ekspertów od edukacji i polityki edukacyjnej. Trzeba dodać, że badanie obszaru edukacji obywatelskiej nie ogranicza się do nauk o wychowaniu, lecz wchodzi również w inne dyscypliny nauk społecznych, takie jak: socjologia, ekonomia i finanse, polityka i administracja czy nauki o bezpieczeństwie. Stanowi bardzo ważny obszar aktywności społecznej. Rozwój poznawczy polega bowiem na zdobywaniu wiedzy na temat ustroju państwa i jego instytucji, a także na motywowaniu młodego pokolenia do uczestnictwa w życiu publicznym. Z kolei emocjonalne aspekty edukacji obywatelskiej wiążą się z uczeniem młodych ludzi odpowiedzialności (Hyslop i Sears, 2006, s. 2).

Panuje powszechne przekonanie, że edukacja obywatelska powinna być nakierowana na integrację i budowanie jedności społecznej oraz na zwiększoną partycypację społeczną. Stanowi jeden z najistotniejszych obszarów wychowania dla pokoju i umiejętności zachowania się podczas wystąpienia zagrożenia. Jednak wiele raportów dotyczących aktywności obywatelskiej jest alarmujących i wskazuje na spadek zaangażowania społecznego oraz na osłabianie demokracji („deficyt demokratyczny”) i włączania się obywateli w proces edukacji dla bezpieczeństwa i pokojowego współistnienia. Mimo tych danych niewiele rządów krajów europejskich zdecydowało się na dostosowanie programów nauczania w z zakresu edukacji obywatelskiej (Hedtke, 2012, s. 54–55).

Edukacja obywatelska od lat ma także słabą pozycję w polskich szkołach i polityce edukacyjnej państwa. Wiedza o państwie, prawach człowieka i obywatela oraz formach i sensie partycypacji społecznej przekazywana jest głównie na lekcjach wiedzy o społeczeństwie. Niestety zajęć tych jest niewiele, aby systematycznie rozwijać postawy demokratyczne oraz umiejętności obywatelskie. Bardzo często w ich ramach nie tworzy się odpowiednich warunków do rozwijania kompetencji obywatelskich. Brakuje całościowego podejścia do szkoły jako pola współzależnych oddziaływań dydaktycznych i wychowawczych. Szkoła w wielu przypadkach kształtuje u uczniów postawy uległości, podporządkowania, „niewychylania się”.

Przedmiot *edukacja obywatelska* nie jest typowym przedmiotem szkolnym. Bywa definiowany w kategoriach kompetencji społecznych i obywatelskich, co sprawia, że jest powiązany z wieloma przedmiotami w obrębie całego programu nauczania. Tym samym edukacja obywatelska nie jest włączana do krajowych programów nauczania w taki sposób jak inne przedmioty, co stanowi spore wyzwanie dla edukacji formalnej (Żywczyk i Wochniak, 2020, s. 15).

Zdarza się też często, że edukacja obywatelska w szkole przegrywa z innymi przedmiotami, które dają konkretną wiedzę, sprawdzaną potem na egzaminach, z czego rozliczani są nie tylko uczniowie, ale również nauczyciele.

Edukacja obywatelska obliuguje system oświaty do uwzględniania szerszych niż interes osobisty odniesień. Jest ona czymś więcej niż realizowaniem jednostkowych

praw; to także strefa zobowiązań wobec innych – ich praw, jakości życia i dobra, ale także bezpieczeństwa. Takich odniesień wymagają też działania edukacji dla bezpieczeństwa, w których troska o państwo jest sprawą zasadniczą. Kształcenie i wychowanie dla bezpieczeństwa mają więc bardzo wiele obszarów i wyzwań wspólnych, odnoszących się zarówno do wiedzy, jak i do umiejętności, motywacji oraz wartości.

Analizowane problemy omówiono na podstawie literatury polskiej i zagranicznej. Zastosowano głównie teoretyczne metody badań (analiza, synteza, porównanie), a także krytyczną analizę dyskursu w zakresie tworzenia społeczeństwa obywatelskiego.

Współczesne zagrożenia społeczeństwa obywatelskiego

Współczesny człowiek coraz częściej jest zagubiony w swojej tożsamości. Ciągły brak czasu na refleksje, na umiejscowienie siebie wśród innych osób oraz wśród otaczających rzeczy sprawia, że człowiek bywa osaczony przez trendy oraz „wartości” lansowane przez media. Nie ulega wątpliwości, że „kondycja aksjologiczna” współczesnej populacji ludzkiej ulega drastycznym przemianom. Wielu autorów sądzi wprost, że mamy do czynienia z globalnym chaosem i degradacją wartości ludzkich (Wędrzińska, 2017, s. 102).

Największym jednak problemem współczesnych społeczeństw jest zagubienie aksjologiczne i uzurpacje niektórych środowisk do zaspokojenia każdego żądania, które automatycznie staje się „prawem do...”. Każda osoba, stanowiąca część grupy charakteryzującej się wspólnymi dążeniami, stara się, by jej pragnienia były zaspokojone. Każdy domaga się praw dostosowanych do jego wizji i sposobu życia, do jego kultury. Sytuacja roszczeniowa każdego z osobna, a w konsekwencji każdej mniejszości, sprawia, że prawo ma odpowiadać i być podporządkowane interesom poszczególnych grup. Niechęć do oparcia prawa na uniwersalnych przesłaniach sprawia, że nie ma już żadnego powodu, aby nie zaspokoić grup domagających się „praw” partykularnych. Istnienie jednego prawa wymaga, by obywatele nadali pewną określoną treść dobru wspólnemu, by nie byli wpatrzeni tylko w interesy własnej grupy. Uniwersalne treści mogą wynikać z inspiracji moralnej, religijnej czy antropologicznej lub pewnej wizji życia i świata. Mając do czynienia z mentalnością człowieka ponowoczesnego, gdzie subiektywizm i tolerancja urastają do rangi wartości nadrzędnych, trudno jest mówić o stworzeniu społeczeństwa, które miałoby odniesienie do jakiejś prawdy o człowieku w wymiarze szerszym niż ten horyzontalny (Krapiec, 2002).

Wybitni przedstawiciele nauk o człowieku, kulturoznawstwa, antropologii kultury, socjologii wychowania, a także szeroko pojęte nauki o wychowaniu i edukacji, od lat zwracają uwagę na konsekwencje postępującego relatywizmu aksjologicznego i coraz powszechniejszego zagubienia młodzieży w świecie wartości (Śliwerski, 2001). Piszą m.in. o pogłębiającym się chaosie etycznym, braku sensownej orientacji kultury antropologicznej. Dodajmy, że mamy do czynienia z niebezpiecznym przenikaniem się

wartości i antywartości, co tworzy nieprzewidywalną, coraz bardziej zdeformowaną (wynaturzoną) orientację czysto egzystencjalną i egocentryczną człowieka. Przestrzega się przed niebezpieczeństwem utraty przez człowieka poczucia kulturowego i aksjologicznego sensu współistnienia ludzi ze sobą.

Wśród wielu zagrożeń i wyzwań współczesnej cywilizacji jednymi z bardziej niebezpiecznych, w szczególności dla kształtowania społeczeństwa obywatelskiego, są zagrożenia ekologiczne; zmurszałe i stare instytucje społeczne, w tym i oświatowe; lekceważone choroby społeczne, w tym wiele nałogów; siedzący tryb życia i bierne zachowanie ludzi; brak tolerancji dla inności; głębokie tkwienie w starych przyzwyczajeniach i sposobie życia, niedopuszczającym zmian w dotychczasowym stylu życia; zamknięcie się w skorupie izolującej od dookoła szerzących się niesprawiedliwości, egoizmu i zmaterializowanego życia. Rodzi to patologie, takie jak alienacja, apatia, narkomania, bunty, agresja, terroryzm, tortury, a nawet zbrodnie (Marynowicz-Hetka, 2009, s. 537).

Od kilku lat pojawiają się w nauce głosy o zanikaniu społeczności lokalnej, co powoduje także zanikanie lokalności i myślenia lokalnego, a po części także społeczeństwa obywatelskiego (Gierszewski i Pieczywok, 2019, s. 173). Agnieszka Michalska-Żyła wskazuje, że dla jednych osób środowisko lokalne straciło swoje pierwotne znaczenie zaspokajania potrzeb mieszkańców i zmieniać się może w czynnik społecznej degradacji, tym bardziej że istotną częścią współczesności jest możliwość zmiany miejsca przebywania, co wiąże się z osiąganiem sukcesu przez jednostki, gdyż osoby, które podróżują w poszukiwaniu swego „miejsca w świecie”, nie są związane z jednym konkretnym miejscem, będąc wolnymi od ograniczeń przestrzennych. Natomiast osoby pozostające na miejscu, wykluczone z dostępu do dóbr materialnych i możliwości zmiany miejsca przebywania, bliskie są poczuciu klęski życiowej. A zatem zakorzenienie lokalne, uznawane przez wieki jako zjawisko pozytywne, jest obecnie traktowane jako czynnik społecznej deprywacji. Osoby, które z powodu utraty pracy, korzystania z pomocy społecznej lub innych ulegają pauperyzacji, podlegają procesom wykluczenia i „skazane” są na lokalizm. Ale przecież ten „negatywny lokalizm” może zarówno stanowić czynnik społecznej deprywacji, jak i być podstawą formowania się wspólnot zorientowanych na obronę własnych interesów i spełniających rolę samopomocową dla ich członków. W wyniku procesów wykluczenia społecznego, a także utraty poczucia bezpieczeństwa społecznego terytorium zaczyna odgrywać rolę czynnika integrującego. Nie bez znaczenia jest także i to, że jednostki o wysokim statusie społeczno-ekonomicznym, dysponując środkami, które pozwalają im dokonywać wyboru miejsca zamieszkania, mogą tworzyć nowe klasy osób, które charakteryzują się posiadaniem wiedzy i idei, kompetencji, czyli zdolności do działania w najwyższym standardzie i w każdym miejscu, a także koneksji, czyli relacji i dostępu do zasobów innych ludzi i organizacji na całym świecie. Osoby te charakteryzuje indywidualizm, który prowadzi

do uczestnictwa w wybranych grupach zorganizowanych na bazie wspólnych zainteresowań czy interesów, ale nie zawsze w grupach o podłożu terytorialnym. Osoby te, funkcjonując w przestrzeni wirtualnej, mają nowych sąsiadów, którymi w cyberprzestrzeni są inni internauci, bez względu na miejsce zamieszkania i fizyczną odległość (Michalska-Żyła, 2008, s. 226–227).

Kolejnym zagrożeniem, które ma wpływ na kształtowanie się społeczeństwa obywatelskiego, jest przepływ informacji. Przepływ ten z jednej strony umożliwia egzystencję jednostki i jej aktywizację obywatelską, tworzenie sfery publicznej jako efektywnej przestrzeni dla działań obywatelskich, a z drugiej ma wpływ na liczne bariery komunikacyjne. Odpowiednia ilość informacji zapewnia stany poznawcze równowagi, natomiast niedobór oraz nadmiar równowagę zakłóca. Taki stan doprowadzić może do utraty zdolności do orientacji w otaczającym świecie (Borkowski, 2001, s. 65).

Nigdy dotąd nie było takich możliwości sterowania informacją w skali światowej jak obecnie. Główne role w przekazie informacji odgrywają sieci komputerowe, telewizyjne i radiowe wspierane techniką satelitarną, zatem informacja oddziałuje poza granicami państw i kontynentów. Wielką rolę odgrywa szybkość przekazu oraz bogactwo i dobór treści. Powstające coraz to bardziej rozwinięte systemy teleinformatyczne i masowego komunikowania, a także zasoby informacyjne w sposób naturalny wymuszają ewolucję struktury zatrudnienia opartej na usługach informatycznych. Stajemy się społeczeństwem, gdzie dominacja usług informacyjnych będzie źródłem utrzymania i zajęcia dużej jego części. Zagrożeniem wynikającym z tego faktu będzie przede wszystkim problem wykluczenia spowodowany podziałem na tych, którzy mają i tych, którzy nie mają dostępu do technik cyfrowych (Sienkiewicz, 2002, s. 56). Grupa, która nie nadaży za rozwojem, przestanie rozumieć reguły otaczającego ją świata. W rezultacie zaczną się izolować, znacznie obniży swoją samoocenę, wartość, będzie się traktować jako obywateli drugiej kategorii. Charakterystycznym dla takiej społeczności objawem będzie zanik ambicji. Problem ten dotyczy już dzisiaj zarówno pojedynczych osób, jak i całych grup społecznych czy zawodowych. Najgorsze jest to, że wykluczenie może być dziedziczne, odbierając dzieciom wykluczonych już na starcie szanse na rozwój. Wielość i ogromne tempo przekazu informacji powoduje konieczność ustawicznej wręcz adaptacji człowieka do nowych warunków.

Wpływ na kształtowanie społeczeństwa obywatelskiego mają też codzienność negatywnych zdarzeń – akty niszczenia urządzeń użyteczności publicznej, terenów zieleni, dewastacja budynków, uszkodzenia samochodów. Agresja szerząca się w miejscach publicznych uzupełnia negatywność codzienną. Ludzie boją się wychodzić z domu późną porą, także młodzież narażona jest na akty agresji i przemocy ze strony przestępców pospolitych i kryminalnych, często coraz młodszych. Powszechne kradzieże w miejscach publicznych stają się plagą. Instytucje, biura, organizacje okradane

są ze sprzętu teleinformatycznego, pomiarowego, akumulatorowego, transformatorowego, trakcji kolejowej, urządzeń telemetrycznych, nawigacji wodnej, urządzeń drogowych itp.

Życie współczesnego człowieka nacechowane jest silną tęsknotą za jednością, głębią i wspólnotą przeżywania. Nie znajduje ich jednak ani w sobie, ani w istniejących instytucjach kultury. Dawniej rytm życia narzucany przez naturę i kulturę był uporządkowany i przewidywalny. Tradycja, religia, społeczność, w której się żyło, wyznaczały niezmiennie granice zachowania człowieka. Funkcjonował jasny kodeks moralny, a cele życia były z góry ustalone. Obecnie racjonalność rozumu oddala człowieka od przyrody, bliźnich i sfery sacrum. Postęp technologii wypiera tradycyjną kulturę i osadzone w niej wartości (Taylor, 1996). Inteligencja racjonalna sprawia, że człowiek jest zdrowszy i dłużej żyje, nie wie jednak, jak nadać temu wszystkiemu sens. Coraz więcej ludzi popada ze skrajności w skrajność, miotając się od nadmiernej czy bezproduktywnej aktywności (pracoholizm i inne uzależnienia, stany nerwicowe) do całkowitej bierności (alienacja, depresja). Z pomocą przychodzi jednak rozwijanie własnej duchowości (Kapała i Frąckowiak, 2008, s. 89).

Problem bierności człowieka, jej przyczyn i prawdopodobnych konsekwencji może mieć różny kontekst, jeśli chodzi o kształtowanie się społeczeństwa obywatelskiego. Jednym z nich jest odwołanie się do kategorii „alienacja”, która ma w naukach społecznych ustalone miejsce i bywa często wykorzystywana do opisu sytuacji i stanów psychicznych człowieka. W obu przypadkach jest to diagnoza negatywna, ponieważ alienacja traktowana jest jako wyobcowanie, czy – jeśli dodać kontekst socjologiczny – brak związku ze społeczeństwem, utrata tożsamości jednostki charakterystyczna dla dużych ośrodków miejskich w społeczeństwach przemysłowych (Gierszewski i Pieczywok, 2022, s. 142).

Pół wieku komunizmu pozbawiło ludzi umiejętności społecznych: zaufania do innych obywateli, zdolności do artykułowania własnych opinii i interesów czy uczestniczenia w debacie publicznej. Jego upadek przyniósł nie tylko wyniszczającą na wiele lat „walkę na górze”, ale i – zdaniem Edmunda Mokrzyckiego – błyskawiczną, lawinową dezintegrację całego syndromu polskiego „społeczeństwa obywatelskiego”, poczynając od demobilizacji ruchu komitetów obywatelskich. Malejąca aktywność społeczeństwa leżała w interesie polityków ordynujących terapię szokową, ponieważ obawiano się narastającej partycypacji obywatelskiej, mogącej wynieść do władzy partie postkomunistyczne, a później także populistyczne. Po rewolucyjnej euforii wróciła zatem postkomunistyczna rzeczywistość, której nieodłącznym atrybutem jest dezintegracja tkanki społecznej (Mokrzycki, 2000).

Polacy przejawiają wobec siebie głównie negatywne uczucia: zawiść, niechęć i nieżyczliwość. Nieustannie towarzyszy im obawa, aby nie okazać się gorszymi od innych rodaków. Stąd też stosują oni mechanizm obronny „porównania w dół”, zawczasu

deprecjonując innych. Co jeszcze ważniejsze dla naszych rozważań, w życiu społecznym Polacy także koncentrują się przede wszystkim na negatywnych aspektach. Takie nastawienie wyraźnie rodzi postępowanie sabotujące poczynania innych (Malikowski, 2008, s. 259).

Warto uwypuklić dwie bariery społecznej aktywności obywatelskiej. Po pierwsze, brak etosu odpowiedzialności społecznej rozumianej jako świadome odnotowywanie w psychice ludzkiej społecznych konsekwencji własnych działań lub zaniechań, wynikający z braku tradycji obywatelskiego zaangażowania. Po drugie, brak zaufania Polaków do siebie nawzajem, do procedur i instytucji demokratycznych oraz do elit, co przybiera postać masowego zjawiska społecznego, czyli staje się polskim problemem numer jeden w jednoczącej się Europie. Szczególnie destrukcyjną okolicznością dla zadzierzganiania sieci zaufania jest lekceważący stosunek do samorządności, oddolnych inicjatyw, spontanicznej samoorganizacji społeczeństwa (Malikowski, 2008, s. 263). Słabość polskiego społeczeństwa obywatelskiego może wynikać z dominacji demokracji proceduralnej. Jednak warto zaznaczyć, że mobilizacja społeczeństwa w obliczu wybuchu wojny na Ukrainie w lutym 2022 roku może być przykładem na rosnącą dojrzałość obywatelską. W obliczu kryzysu Polacy wykazali zdolność do samoorganizacji i wspólnego działania, co może świadczyć o ewolucji społecznych postaw i wzroście zaangażowania obywatelskiego w ostatnich latach.

Szybkie tempo życia, konieczność nieustannego reagowania na nowości, aktualne problemy, ważne informacje, przymus „bycia na fali” – to wszystko generuje z reguły negatywne skutki dla stanu więzi społecznych. Bardzo trudno utrzymywać bliskie stosunki społeczne oparte na sile związków emocjonalnych (określanych także jako związki ekspresyjne, ze względu na charakter celów samych w sobie), na zaangażowaniu osobistym, osobistej znajomości, bezinteresowności kontaktów. Osobowe więzi w środowisku rodzinnym, rówieśniczym i lokalnym jako związki konstytuujące wspólnotę ludzką ustępują miejsca więziom rzeczowym (instrumentalnym), charakterystycznym dla zbiorowości i interakcji celowych, gdzie „towarem” nie są emocje i przeżycia ludzi, ale wspólny interes, wymiana świadczeń i towarów (Marshall, 2008, s. 421).

Na kanwie dotychczasowych rozważań można zauważyć, że widoczny jest brak opracowań dotyczących zagrożeń, uwzględniających ujęcie społeczeństwa obywatelskiego w relacji do bezpieczeństwa, zarówno wewnętrznego, jak i zewnętrznego. A przecież niewielu badaczy zaneguje znaczenie społeczeństwa obywatelskiego dla kształtowania czy wzmocnienia poziomu bezpieczeństwa państwa.

Jednym z czynników rozwoju społeczeństwa obywatelskiego jest formułowanie postulatów obywateli w aspekcie bezpieczeństwa wewnętrznego, co wydaje się proste przy analizie tworzonych powszechnie organizacji pozarządowych, zajmujących się strefami słabo lub źle zarządzanymi przez państwo – takimi jak ochrona zdrowia czy edukacja.

Społeczeństwo obywatelskie cechuje akceptacja do działania na rzecz wspólnego dobra, pomimo istnienia sprzecznych interesów czy ideałów. Tak rozumiane społeczeństwo obywatelskie stanowi istotny składnik bezpieczeństwa państwa poprzez zbiorową świadomość normatywną i dzięki upowszechnieniu postaw obywatelskich, które są możliwe również dzięki edukacji.

Znaczenie edukacji dla bezpieczeństwa w edukacji obywatelskiej

Edukacja jednostki i – co za tym idzie – społeczeństwa nabiera wspólnie nowego wymiaru, stanowi istotę sensu życia ludzkiego oraz warunek do tworzenia społeczeństwa kognitywnego, społeczeństwa wiedzy, dzięki czemu człowiek ma szansę na bycie rzeczywistym podmiotem społeczeństwa obywatelskiego.

Edukację dla bezpieczeństwa można zdefiniować jako wszechstronne przygotowanie społeczeństwa do wypełniania zadań związanych z minimalizowaniem następstw i likwidacji nagłych zagrożeń życia i zdrowia człowieka, skutków awarii, katastrof, klęsk żywiołowych w czasie pokoju, a także czynników rażenia podczas wojny (Gierszewski i Pieczywok, 2019, s. 183).

Edukacja wywiera duży wpływ na wiele elementów życia społeczno-gospodarczego, kulturalnego. Szczególne znaczenie w kreowaniu właściwych postaw i wartości, zdobywaniu wiadomości i umiejętności w obszarze przeciwdziałania różnym zagrożeniom odgrywa edukacja dla bezpieczeństwa.

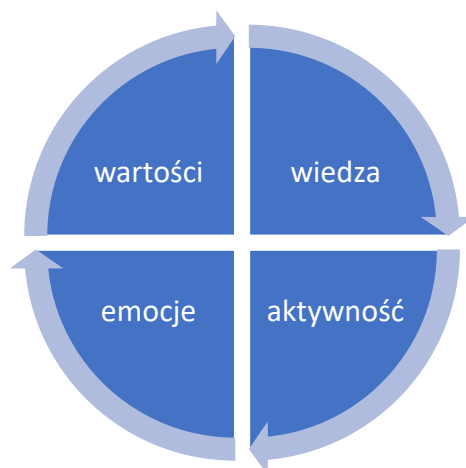
Edukacja dla bezpieczeństwa – w tym intencjonalnym oddziaływaniu i przechodzeniu, które kształtuje osobowość człowieka, podkreśla wagę troski o trwanie, przetrwanie i doskonalenie życia, odpowiedzialność za jego realizację i prolongowanie. Jest także jednym z komponentów wychowania oraz przygotowania do pracy i życia we współczesnych warunkach. Obszar znaczeniowy edukacji dla bezpieczeństwa odwołuje się do poczucia bezpieczeństwa, niepewności, ryzyka i wartości ogólnoludzkich, uniwersalnych, humanistycznych.

Edukacja w procesie kształtowania społeczeństwa obywatelskiego ma ścisły związek z wychowaniem do wartości społecznych i egzystencjalnych podmiotu bezpieczeństwa (Gierszewski, 2022, s. 34). Wychowanie to polega głównie na budzeniu u ludzi głębszej refleksji nad wartościami, a nie jedynie na przekazywaniu ich w sposób podobny do przekazywania wiedzy. Doniosłość wychowania do wartości we współczesnym świecie uzasadnia się przede wszystkim tym, że stanowi ono na ogół udaną próbę przeciwstawienia się łatwo zauważalnemu obecnie i z dnia na dzień nasilającemu się kryzysowi wartości. Kryzys ten przejawia się już nie tylko w różnego rodzaju okrucieństwach i zbrodniach popełnianych przez dorosłych, lecz także w karygodnych i ohydnych występach coraz większej liczby nieletnich. Nawet u dzieci przybierają one niekiedy postać okrutnych i wyrafinowanych przestępstw. Nie ulega wątpliwości, że jednym z głównych powodów takich przewinień jest brak uwewnętrznionych wartości

podstawowych. To one bowiem są na ogół poważnym ostrzeżeniem i hamulcem przed wyrządzeniem krzywdy innym i brakiem poszanowania dla życia jako najwyższego dobra każdego człowieka, i nie tylko (Łobocki, 2007, s. 84). Poza tym wychowanie do wartości uczy nie tylko umiejętności odróżniania tego, co dobre, od tego, co złe. Umożliwia także ocenę ogólnej sytuacji życiowej, w jakiej aktualnie znajdują się wychowankowie. Skłania ich do podejmowania pracy nad sobą, czyli wdraża ich do samokontroli i samowychowania. Przede wszystkim jednak dzięki wychowaniu do wartości ludzie uczą się szacunku dla wartości uniwersalnych (ogólnoludzkich), takich jak dobro, prawda i piękno. Utwierdzają się w przekonaniu, że warto być uczciwym, pomimo iż nie zawsze zachowanie takie zapewnia korzyści materialne i spotyka się z wdzięcznością ludzi.

Rysunek 1.

Najważniejsze obszary edukacji obywatelskiej

Źródło: opracowanie własne.

Uważa się, że wiedza na temat funkcjonowania społeczeństwa, praw i obowiązków obywateli, regulacji ustrojowych i prawnych, obowiązujących procedur stanowi punkt wyjścia świadomej i odpowiedzialnej aktywności obywatelskiej. Natomiast niedocenywanie wartości w wychowaniu na ogół prowadzi do wzrostu zjawiska brutalizacji życia, a także różnych innych przejawów patologii społecznej w postaci arogancji, pijaństwa, narkomanii, ksenofobii, agresji itp. Dlatego tak ważne jest wpajanie wychowankom już do najmłodszych lat wartości wpływających na kształtowanie poczucia bezpieczeństwa obywateli, takich jak: wolność, odpowiedzialność, sprawiedliwość oraz tolerancja i altruizm.

Można zauważyć, że odpowiedzialność, jako wartość egzystencjalnie znacząca, nie zawsze jest rozwijana we współczesnych procesach edukacyjnych na rzecz społe-

czeństwa obywatelskiego. Strategie edukacyjne powodują, iż u młodych ludzi w wartościowaniu odpowiedzialności za los innych przeważa komponent poznawczy, zaś w wartościowaniu odpowiedzialności za własną egzystencję brak u nich zarówno należyście rozwiniętych procesów kognitywnych, jak i afektywnych (Łobocki, 2007, s. 84).

Dla edukacji obywatelskiej zadaniem niezmiernej wagi jest kształcenie i wychowywanie do odpowiedzialności – najpierw w środowisku rodzinnym, potem w szkołach i placówkach opiekuńczo-wychowawczych, uczelniach, a także poprzez mass media, działania polityków itp. Trzeba uświadomić sobie, że obok nauczania przekazyującego wiedzę gotową możliwe i potrzebne jest uczenie się poprzez doświadczenie i że te dwa typy uczenia się trzeba umiejętnie łączyć. Podobnie należy dążyć do wzbogacania repertuaru modeli nauczania tradycyjnego, poznawczo-przekazyującego, o modele samodzielnych, krytycznych dociekań, nauczanie interakcyjne, rozwijające osobowość i modele czynnościowe. Możliwe jest też krytyczne wzbogacanie ról nauczycielskich, w których od urabiania i przekazywania można przechodzić do ułatwiania studiowania, modelowania procesu uczenia się czy konsultowania procesów samodzielnego uczenia się (Łobocki, 2007, s. 87).

Na uwagę w tym względzie zasługuje występowanie w Polsce stowarzyszeń o charakterze:

- proobronnym, mające za zadanie przysposabianie ludności do obrony kraju (wśród nich różne organizacje młodzieżowe lub kombatanckie oraz organizacje specjalistyczne uprawiających nietypowy sport czy hobby;

- militarnym, które upodabniają się do wojska; pojęcie to obejmuje takie organizacje jak Związek Harcerstwa Polskiego, Związek Harcerstwa Rzeczypospolitej, Związki Strzeleckie (ZS Strzelec OSW, ZS Strzelec RWN, ZS Strzelec), Obrona Narodowa, FIA – Fideles et Instructi Armis – Wierni w gotowości pod bronią, Liga Obrony Kraju, Pilskie Stowarzyszenie Airsoftu Scorpio, Stowarzyszenie Zwolenników Airsoftu, Survivalu i Etosu Rzeczypospolitej, Legia Akademicka (Gierszewski i Rutkowski, 2019, s. 43) itd., które działają na podstawie ustawy Prawo o stowarzyszeniach, ustawy o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie (t.j. Dz. U. z 2023 r. poz. 571.).

Zbigniew Kwieciński (2007) stwierdza, że narastająca niepewność, niepokój i nieustające poczucie zagrożenia jest niewątpliwie rezultatem syntez i prognoz powstających na przełomie wieków, głoszących upadek i koniec dotychczasowych dziejów ludzkości. W tym aspekcie dla autora ważny jest rozwój każdej jednostki do mądrości praktycznej, krytycyzmu i kreatywności, każdej osoby jako życzliwej dla innych, zatroskanej o czystość własnego środowiska i niedopuszczającej jakiegokolwiek przemocy jako sposobu rozwiązywania konfliktów (s. 176). Jego zdaniem „taka współczesność nieustannego kryzysu” wręcz wymusza konieczność kształtowania i rozwoju określonego typu człowieka, który poradzi sobie z nowymi i trudnymi okolicznościami i zadaniami.

Przyjmując zatem, że zagrożenia zawsze będą wpływać na kształtowanie społeczeństwa obywatelskiego i że nie da się ich zupełnie usunąć, wydaje się, że jedynym słusznym założeniem będzie rozwijanie takich kompetencji, które pomogą jednostce dobrze funkcjonować w sytuacjach nowych, niejasnych i wieloznacznych. Jednym ze sposobów będzie niewątpliwie kształtowanie w wychowankach tolerancji na niepewność. Natomiast osoby zorientowane na pewność unikają sytuacji nowych i wieloznacznych lub wybierają takie działania, które nie wiążą się z niepewnością. Należy zatem rozwijać takie kompetencje, aby człowiek postrzegał sytuacje nowe, wieloznaczne, a tym samym niepewne jako wyzwanie, a nie tylko jako zagrożenie (Majerek, 2018, s. 241).

Kształtowaniu społeczeństwa obywatelskiego musi również, a może przede wszystkim, towarzyszyć edukacja otwartości na to, co nowe i wieloznaczne, której elementarnym komponentem jest bezwzględny szacunek dla różnicy i odmienności. Jak zaznacza Zbyszko Melosik (2013), głównym celem takiej edukacji byłoby przekonanie, że zarówno w skali całego świata (odmienne kultury), jak i naszego społeczeństwa (grupy i jednostki) występują różne tradycje dotyczące istniejących systemów wartości, sposobów kształtowania tożsamości oraz stylów życia i podejmowanych praktyk kulturowych (s. 457).

Człowiek zawsze żyje w warunkach ryzyka, które jest od niego niezależne lub zostaje przez niego samego spowodowane. W społeczeństwie ryzyka jednostka musi posiadać specyficzne umiejętności i zdolności, aby w nim sprawnie funkcjonować. Człowiek musi umieć kalkulować ryzyko oraz szanse i zagrożenia, z którymi przychodzi mu się konfrontować. Istotnego znaczenia nabiera tu umiejętność antycypowania niebezpieczeństw, tolerowania ich, radzenia sobie z nimi w sensie biograficznym i politycznym.

Edukacja dla bezpieczeństwa wobec konieczności podejmowania ryzyka i minimalizowania niepewności człowieka powinna głównie ewaluować w kierunku podejmowania słuszych decyzji w sytuacji zagrożenia. Problematyką tą zajmuje się teoria podejmowania decyzji, która dotyczy racjonalnych działań ludzi, które prowadzą podmioty działające do osiągnięcia pozytywnych i korzystnych wyników.

Obszary edukacji dla bezpieczeństwa, takie jak: kognitywny, kompetencyjny, afektywny i moralny, mają bardzo istotne znaczenie w przygotowywaniu człowieka do właściwej reakcji na zagrożenia (zewnętrzne i wewnętrzne).

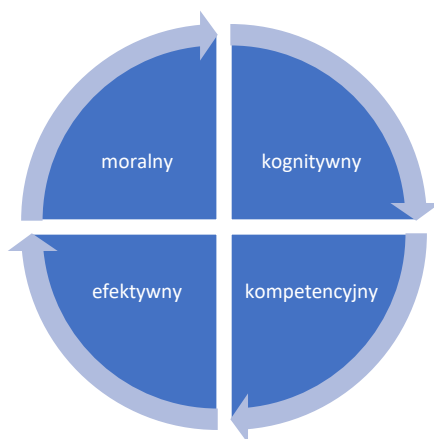
Znaczenie edukacji dla bezpieczeństwa w wychowaniu obywatelskim związane jest także z kształtowaniem poczucia bezpieczeństwa obywateli w zakresie przestrzegania kultury bycia, kultury bezpieczeństwa. Możliwe jest to poprzez uznanie i przestrzeganie istotnych wartości uniwersalnych i społecznych.

Na kształtowanie poczucia bezpieczeństwa obywateli, oprócz wartości służących budowaniu kultury bezpieczeństwa, mają też wpływ różnego rodzaju środki i narzędzia bezpieczeństwa. Środki bezpieczeństwa narodowego – w ujęciu przedmiotowym

– mogą obejmować działania: dyplomatyczne, ekonomiczne, wojskowe, wewnętrzne (poczynania podejmowane w zakresie działania straży, służb i inspekcji, m.in. na rzecz zapewnienia bezpieczeństwa publicznego i powszechnego), kulturowe (ideologiczne), naukowo-techniczne, ekologiczne, normatywne, specjalne itp.), przy czym środki należy tu odróżnić od narzędzi polityki. Te pierwsze bowiem to przedsięwzięcia podejmowane w celu zmiany lub utrzymania stanu rzeczy, zaś drugie to przedmioty używane do realizacji owych przedsięwzięć.

Rysunek 2.

Obszary edukacji dla bezpieczeństwa

Źródło: opracowanie własne

Fukuyama (1997) uważał, wbrew stanowisku T. Hobbesa, że naturalnym stanem człowieka nie jest „wojna wszystkich przeciw wszystkim”, lecz raczej społeczeństwo obywatelskie, w którym istnienie całego szeregu zasad moralnych, tworzy ład i porządek.

Szczególną rolę w kształtowaniu społeczeństwa obywatelskiego ogrywa wsparcie społeczne. Potwierdzeniem rosnącego zapotrzebowania na nie są przede wszystkim analizy indywidualnych i grupowych zachowań ludzi w obliczu klęsk żywiołowych i katastrof. Wynika z nich ponadto, że im więcej w danej społeczności osób dotkniętych bezpośrednimi, a nawet tylko pośrednimi skutkami stresu spowodowanego tymi zdarzeniami, tym mniejsze prawdopodobieństwo, że wsparcie takie – w ramach tej społeczności – zostanie im udzielone (Popiołek, 1996, s. 343). W skrajnym przypadku może się okazać, że jedynymi nośnikami wsparcia (zwłaszcza profesjonalnego) będą osoby spoza danej społeczności.

Nawiązywanie oraz podtrzymywanie satysfakcjonujących, opartych na zaufaniu relacji jest jednym z najważniejszych sposobów redukcji niepewności i kształtowania bezpieczeństwa człowieka, a także tworzenia społeczeństwa obywatelskiego. Z tego też względu w edukacji uspołecznionej należy w sposób szczególny zwrócić uwagę na kompetencje komunikacyjne, emocjonalne i społeczne społeczeństwa

(uczniów, młodzieży, osób dorosłych), które pozwalają na tworzenie pozytywnych więzi z innymi.

Zygmunt Bauman (2007) uważa, że jednym z najważniejszych wyzwań współczesnego kształcenia obywatelskiego jest budowanie i odbudowywanie więzi międzyludzkich, tworzenie przyjaznego środowiska, sprzyjającego współpracy wszystkich ludzi w ich dążeniu do umacniania poczucia własnej wartości, rozwijania indywidualnych możliwości i właściwego wykorzystania posiadanych umiejętności (s. 197). Według niego umiejętność porozumiewania się z innymi (tj. prowadzenia dialogu, negocjowania, wzajemnego poznawania swoich racji i rozwiązywania konfliktów) stanowi realną szansę na wskrzeszenie pustoszejącej z dnia na dzień przestrzeni publicznej.

Celem edukacji obywatelskiej od najmłodszych lat powinno być kształtowanie autorytetu, najpierw rodziców, potem nauczycieli, przełożonych itp. Jesteśmy świadkami zanikania autorytetu, w tym również tego rodziców, a tym samym pewna chwiejność czy destabilizacja tradycyjnej (aczkolwiek zawsze zróżnicowanej) rodzinnej wspólnoty wartości. Autorytet to rodzaj władzy (a także pewnego prestiżu), której poleceniom (sugestiom) rządu (podwładni) podporządkują się, ale nie pod wpływem przymusu, lecz z racji przekonania, że jest ona w różny sposób usankcjonowana i uprawnoczniona, co daje jej swoisty rodzaj legitymizacji. To również osoba, idea bądź instytucja obdarzona ogólnym uznaniem i ciesząca się powszechnym szacunkiem, jak też cecha określająca ogólne uznanie i powszechny szacunek.

Fernando Savater twierdzi, że edukacji obywatelskiej przypada ważna rola w procesie przyjmowania refleksyjnej i odpowiedzialnej troski o siebie, innych i społeczeństwo. Przygotowanie do życia w społeczeństwie wymaga także odpowiedniej edukacji. Według niego, jeżeli nadal będziemy się kształcić w wąskich specjalizacjach, staniemy się „społeczeństwem ignorantów”, którzy nie tyle wykazują brak wiedzy na poziomie szkolnym, co przede wszystkim nie mają żadnego przygotowania do życia w społeczeństwie obywatelskim. Nie potrafią wyrazić ani uzasadnić swoich potrzeb społecznych, nie rozumieją oczekiwań, wyrażanych jasno przez innych obywateli, czytając tekst lub słuchając przemówienia nie potrafią oddzielić przekazu intelektualnego od demagogicznego bełkotu, nie mają zielonego pojęcia, jakie wartości należy podzielać, a jakim trzeba się sprzeciwić, i to nawet gwałtownie. Żyją sobie wśród ludzi, są beneficjentami demokratycznego ustroju, opływają w dobrobyt dzięki dobrom i usługom wytwarzanym przez społeczeństwo, pozostają przy tym jednak intelektualnymi pasożytami, albo – co gorsza – szkodnikami (Majerek, 2018, s. 258–259).

W kształtowaniu społeczeństwa obywatelskiego ważną rolę winna odgrywać edukacja do autokreacji i samorealizacji zawierająca się w przekazie zasobów moralno-kognitywno-emocjonalnych. Do zasobów moralnych należy: wolność, odpowiedzialność za własną kreatywność, odwaga, godność, przyjaźń. Natomiast zasobem kognitywnym jest odpowiedni styl poznawczy, dzięki któremu człowiek będzie mógł

racjonalnie (bez lęku i paniki) oceniać zagrożenia rzeczywiste oraz nauczyć się porządkowania świata, selekcyjonowania napływających informacji i analizowania prawdziwości i zasadności swoich automatycznych myśli. Do zasobów emocjonalnych Teresa Borowska zalicza: znajomość własnych uczuć, ich ekspresję oraz empatię, która jest nieodzowna we właściwym i skutecznym udzielaniu wsparcia społecznego. Jak pokazują wyniki badań autorki, w Polsce drugiemu człowiekowi oferuje się zwykle uczucie litości, a niezrozumienie i wsparcie emocjonalne o działaniu ogólnie uodparniającym, stąd nie dziwi fakt jego odrzucania bądź unikania oraz brak umiejętności zwracania się o pomoc (Borowska, 1999).

Cele i wartości, którym służy edukacja dla bezpieczeństwa są więc w wielu zakresach zbieżne z celami i wartościami edukacji obywatelskiej. Kształcenie obywateli w szerokim obszarze bezpieczeństwa jest istotnym wkładem w wychowywanie ludzi wrażliwych na ład społeczny, dobro wspólne i poszukiwanie kompromisów w sytuacjach zagrożeń podmiotu bezpieczeństwa.

Podsumowanie

Podsumowując powyższe rozważania, należy podkreślić, że bez identyfikacji ze wspólnotą polityczną, która jest podstawą obywatelstwa, nie będzie aktywnej partycypacji człowieka w życiu publicznym. Poprzez obywatelstwo – więź polityczno-prawną łączącą jednostkę z państwem – na mocy którego jednostka ma określone prawa i obowiązki wobec państwa, a państwo demokratyczne, analogicznie, ma obowiązki i prawa wobec jednostki, ma miejsce koincydencja tego, co indywidualne, z tym, co zbiorowe. Przejawia się przecież obywatelskość w instytucjonalnie zakotwiczonych praktykach społecznych (Wnuk-Lipiński, 2005, s. 104–105).

Podkreślić należy, że edukacja dla bezpieczeństwa jest ważną dziedziną życia społecznego i ma znaczący wpływ na jakość wychowania obywatelskiego. Może przy tym przybierać różne formy oddziaływania. Począwszy od tych instytucjonalnych (rodzina, szkoła, grupa rówieśnicza, zakład pracy, grupy dyspozycyjne, organizacje społeczne, media itp.), a skończywszy na indywidualnych aktywnościach. Najważniejszy jest samodzielny sposób radzenia sobie z niejasnością, niepewnością czy nieprzewidywalnością współczesnych zagrożeń. Można mieć także nadzieję, że edukacja dla bezpieczeństwa będzie w stanie wspierać rozwój edukacji obywatelskiej, a tym samym umiejętności społecznych niezbędnych do radzenia w wieloznaczej, zmieniającej się i niepewnej rzeczywistości.

Szkoła, gdy włącza trzeci sektor do edukacji dla bezpieczeństwa, wzbogaca nie tylko treści procesu wychowawczego-dydaktycznego, ale może też korzystać z doświadczeń i umiejętności praktycznych członków organizacji paramilitarnych. Szczegółowy zakres działań zmierzających do modyfikowania programu edukacji dla

bezpieczeństwa uzależniony jest od charakteru, celu i programu organizacji pozarządowej. Szkoła może też podjąć działalność wspierającą programy organizacji pozarządowych, włączając się w procesy edukacji społeczeństwa na rzecz bezpieczeństwa.

Ogniwem łączącym organizację pozarządową ze szkołą jest program współpracy. Ważne jest, by miał on charakter prorozwojowego procesu edukacji obywatelskiej i dla bezpieczeństwa. Tylko wówczas istnieje szansa na wzmocnienie potencjału szkoły i organizacji pozarządowych na rzecz społeczeństwa obywatelskiego.

Współczesny świat wymaga od edukacji m.in. kształcenia kreatywności i twórczego myślenia, ugruntowania w człowieku przeświadczenia, że świat można zmieniać i przekształcać. Świat globalny coraz szybciej się rozwija – elektronizacja, usieciowienie, przepływ informacji, zglobalizowane oddziaływanie mass mediów stają się istotną częścią nowego społeczeństwa. Ten nowy ład społeczny wiąże się z kształtowaniem społeczeństwa informatycznego, zwanego nowoczesnym lub ponowoczesnym. Edukacja powinna kłaść duży nacisk na tworzenie i przeobrażanie systemów wiedzy w taki sposób, by stymulowały kreatywną postawę człowieka. Postawa ta cechuje się transgresją – przekraczaniem siebie (swoich dotychczasowych możliwości), zaciekawieniem, wątpliwością, dociekaniem, badaniem, doświadczaniem oraz samodzielnym myśleniem, decydowaniem i działaniem powodowanym motywami wewnętrznymi (Frączek, 2003, s. 19).

Duże znaczenie w procesie kształtowania społeczeństwa obywatelskiego przypisuje się szkole. Szkoła powinna być miejscem otwartym na działania obywatelskie i społeczne, jak np. debaty, akcje społeczne, spotkania z inspirującymi ludźmi, także ze świata polityki. Nie powinna być kojarzona wyłącznie ze sprawdzianami i siedzeniem w ławkach, ocenianiem poprzez pryzmat wyników i skupianiem się na poprawianiu błędów. Potrzebne są regularne spotkania, na których uczniowie mogą porozmawiać o aktualnych wydarzeniach w kraju i na świecie, urządzać debaty, oceniać regulamin i zasady panujące w szkole, organizować olimpiady oraz konkursy, które sprzyjają rozwojowi postaw obywatelskich, w tym proobronnych.

Edukacja dla bezpieczeństwa nie może być tylko okazjonalnym, krótkofalowym działaniem organizacji pozarządowych czy realizacją godzin dydaktycznych w szkole. Musi zostać potraktowana jako konieczny, stale powracający motyw edukacji obywatelskiej. Tylko wtedy ma szansę na przekroczenie progu pozorności i wówczas ma szansę na pozostawianie istotnych śladów w myśleniu, odczuwaniu, ale przede wszystkim w aktywności obywateli na rzecz bezpieczeństwa.

BIBLIOGRAFIA

- Bauman, Z. (2000). Edukacja według, dla i pomimo nowoczesności. *Teraźniejszość – Człowiek – Edukacja*, 4(12), 7–21
- Bauman, Z. (2007). *Płynne czasy. Życie w epoce niepewności*. Wydawnictwo Sic!

- Borkowski, R. (2001). *Cywilizacja, technika, ekologia. Wybrane problemy rozwoju cywilizacyjnego u progu XXI wieku*. Uczelniane Wydawnictwo Naukowo-Dydaktyczne.
- Borowska, T. (1999). „*Homo construens*” – człowiek budujący. *Edukacyjne przygotowanie do radzenia sobie z różnymi zagrożeniami*. W: J. Gnitecki, J. Rutkowiak (red.), *Pedagogika i edukacja wobec nadziei i zagrożeń współczesności. Materiały z III Ogólnopolskiego Zjazdu Pedagogicznego* (s. 351–359). Wydawnictwo Społeczeństwo i Polityka. Pismo Edukacyjne Akademii Humanistycznej w Pułtusk.
- Frączek, Z. (2003). Kreatywność jednostki w kontekście potrzeb edukacji przyszłości. W: K. Denek, K. Koszyc, M. Lewandowski (red.), *Edukacja jutra, IX Tatrzańskie Seminarium Naukowe*. (s. 219–223). Wydawnictwo Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego.
- Fukuyama F. (1997). *Zaufanie. Kapitał społeczny a droga do dobrobytu.*, PWN.
- Gierszewski J. (2023). *Wokół uniwersum nauk o bezpieczeństwie*. Difin.
- Gierszewski J., Pieczywok A. (2019). *Społeczny wymiar bezpieczeństwa człowieka*. Difin.
- Gierszewski J., Pieczywok A. (2022). *Bezpieczeństwo kulturowe człowiek w dobie kryzysu jego tożsamości*. Difin.
- Gierszewski J., Rutkowski P. (2019). Assessment of the Training of Private Individuals and Non-commissioned officers in the reserve within the Academic Legion from the Perspective of the students from Słupsk. *Security Dimensions*, 30, 42–64. DOI <https://doi.org/10.5604/01.3001.0013.7592>
- Hedtke, R. (2012). *Who is afraid of a non-conformist youth. Vie right to dissent and to not participate*. W: R. Hedtke, T. Zimenkova (Eds.), *Education for civic and political participation. A critical approach*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203598153>
- Hyslop, E.J., Sears, A.M. (2006). *Neo-liberalism, globalization and human capital learning. Reclaiming education for democratic citizenship*. Springer. <https://doi.org/10.1007/1-4020-3422-9>
- Kapała, M., Frączkowiak, T. (2008). Duchowy rozwój człowieka – między biernością a aktywnością. W: A. Keplinger (red.), *Bierność społeczna. Studia interdyscyplinarne* (s. 89–104). Psychologii i Kultury.
- Krapiec, M.A. (2002). *Porzucić świat absurdów*. Wydawnictwo PTTA.
- Kwieciński, Z. (2007). *Między patosem a dekadencją. Studia i szkice socjopedagogiczne*. Wydawnictwo DSWE TWP.
- Łobocki, M. (2007). *W trosce o wychowanie w szkole*. Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Majerek, B. (2018). *Niepewność w społeczeństwie współczesnym. Studium socjopedagogiczne*. Wydawnictwo Impuls.
- Malikowski, J. (2008). Tu nic się nie da zrobić, czyli bierność obywatelska. W: A. Keplinger (red.), *Bierność społeczna. Studia interdyscyplinarne* (s. 253–268). Wydawnictwo Psychologii i Kultury.
- Marshall, G. (2008). *Słownik socjologii i nauk społecznych*. PWN.
- Marynowicz-Hetka, E. (2009). *Pedagogika społeczna. Podręcznik akademicki*, część 2. PWN.
- Melleuish, G. (2010). Cultural citizenship. A world historical perspective. W: W. Ommundsen, M. Leach, A. Vandenberg (Eds.), *Cultural citizenship and challenges of globalization* (s. 51–54). Hampton Press.
- Melosik, Z. (1998). Wychowanie obywatelskie: nowoczesność, ponowoczesność (próba konfrontacji). W: Z. Melosik, K. Przyszczypkowski (red.), *Wychowanie obywatelskie. Studium teoretyczne, porównawcze i empiryczne* (s. 57–65). Wydawnictwo UAM.
- Melosik, Z. (2013). *Kultura popularna i tożsamość młodzieży. W niewoli władzy i wolności*. Wydawnictwo Impuls.
- Michalska-Żyła, A. (2008). Przywiązanie do Miasta. *Przegląd Socjologiczny*, 1, 226–227.
- Mokrzycki, E. (2000). Jaką mamy demokrację? W: H. Domański, A. Ostrowska, A. Rychard (red.), *Jak żyją Polacy?* (s. 19–31). Wydawnictwo IFiS PAN.

- Popiołek, K. (1996). Deficyty wsparcia społecznego w sytuacji klęski żywiołowej. W: I. Heszen-Niejodek, Z. Ratajczak (red.), *Człowiek w sytuacji stresu* (s. 284–288). Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Sienkiewicz, P. (2002). Dylematy edukacyjne społeczeństwa informacyjnego. W: R. Stępień (red.), *Edukacja w wyższych szkołach wojskowych* (s. 55–68). Wydawnictwo AON.
- Śliwerski, B. (2008). *Współczesne teorie i nurty wychowania*. Wydawnictwo Impuls.
- Taylor, Ch. (1996). *Etyka autentyczności*. Wydawnictwo Znak.
- Wędzińska, M. (2017). Preferencje wartości uczniów ponadgimnazjalnych – próba charakterystyki. *Przegląd Pedagogiczny*, 4, 102–124.
- Wnuk-Lipiński, E. (2005). *Socjologia życia publicznego*. Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Żywczyk, N., Wochnik, M. (2020). *Diagnoza edukacji obywatelskiej w Polsce. Bariery rozwoju i dobre praktyki*. Narodowy Instytut Wolności.